مختيار احمد ملاح

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مرتب ڪيل شاھ جي رسالي جي چوٿين جُلد جي ڳولا

FINDING THE FOURTH VOLUME OF ‘SHAH JO RISALO’ COMPILED BY: DR. GURBAKSHANI

Abstract:

Dr. Hotchand Molchand Gurbakhshani was an educationist and scholar who is well known for his annotated translation of the Sufi poetic compendium Shah Jo Risalo. For this cause, he earned so much respect.above all, he spent so much money as well. He tried that His project (Shah jo Risalo) should be published by government, but he did not get any response. Sindh’s Commissioner allowed him to publish his compiles on his own from commissioner’s office press. The first volume published in 1923 contains five Surs of Shah jo Risalo, the second volume published in 1924 and third volume in 1931. Due to some financial reasons he could not publish the fourth Volume of Shah jo Risalo. Dr Gurbakhshani died on 11th feb 1947 at the age of 64. Through this paper it is a kind trial to find the missing 4th Volume.

Keywords: Dr. Hotchand Molchand Gurbakhshani, Shah jo Risalo, etc.

ڊاڪٽرھوتچند مولچند گربخشاڻيءَ ’ شاھ جي رسالي‘ جي ترتيب جي رٿا 1920ع ڌاري شروع ڪئي ھئي، جنھن جي پويان سندس ورھين جي محنت شامل ھئي. ان رٿا جي جوڙجڪ ھن لکت ۾ انگريزي توڙي سنڌيءَ ۾ ڪئي ھئي. سندس خواھش ھئي تہ سندس چارئي جلد سرڪاري خرچ تي شايع ٿين، جنھن لاءِ ھُن ياداشت نامي سان گڏ ڪمشنر سنڌ کي خط لکيو. جنھن جي ڪاپي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ تعليم کاتي جي انسپيڪٽر کي بہ موڪليل ھئي. ان خط ۾ ھُن لکيو تہ:

”توھان اڳ ۾ بہ شاھ جا رسالا سرڪاري خرچ تي شايع ڪرايا آھن، جڏھن تہ سندس ھيءُ ڪم اڳين ڪمن کان بھتر ۽ منفرد آھي، ان ڪري ان کي سرڪاري اعزاز سان شايع ڪرايو وڃي. ھن جي اسڪيم موجب، ھر جلد 500 صفحن تي مبني ھوندو. ھن چئني جلدن جي پوري خرچ ۽ اعزازيي سميت پوري اسڪيم تيار ڪئي، پر افسوس

سرڪار وٽان ڇپائيءَ جي موٽ نہ ملي. البتہ سنڌ جي ڪمشنر سندس رسالن کي ڪمشنر آفيس پريس مان ذاتي خرچ سان ڇپڻ جي اجازت ڏني.“ (1)

سرڪاري خرچ سان ڇپائيءَ تي ڪن دوستن کيس اها بہ صلاح ڏني تہ هو چئني جلدن کي پاڻ شايع ڪرائي. کيس يقين هو تہ شاهہ سائين جي محبت ۾ سندس محنت سان ڪيل ڪم کي سنڌي عالم ۾ پڙهندڙ قدر دانيءَ سان ڏسندا. هن هر جُلد جي قيمت پنج رپيا مقرر ڪئي هئي. رسالي جا ٽي جلد هڪ ٻئي جي پٺيان ترتيبوار پهريون جلد 1923ع ۾، ٻيو جلد 1924ع ۾ ۽ ٽيون جلد 1931ع ۾ ڪمشنرس پريس ۾ عمدي ڪاغذ تي شايع ٿيا هئا، هن سنڌ جي ڪمشنر کي خط لکي ڪمشنر پريس مان ڇپجڻ جي ڪري ٿورا پڻ مڃيا. ڪتابن جي ڇپائي تي سندس سوچ کان بہ گهڻو خرچ ٿي ويو هو. رسالي جو چوٿون جلد پڻ تيار ڪيو هئائين، پر اهو جُلد ڪن اڻٽر سببن جي ڪري شايع ڪرائي نہ سگهيو. 11 فيبروري 1947ع تي سندس ديهانت ٿي ويو ۽ چوٿون جلد خبر ناهي ڪيئن گم ٿي ويو.

تحقيقي سوال:

هاڻي سوال پيدا ٿئي ٿو تہ آخر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو چوٿون جلد ڪيڏانهن ويو؟ ان سلسلي ۾ اسان چار سوال اٿاري، انهن کي جانچڻ جي ڪوشش ڪنداسين:

1. ڇا ڊاڪٽر گربخشاڻي چوٿون جلد تيار ڪيو بہ هو يا نہ؟
2. ڇا چوٿون جلد مالي مسئلن ۾ نجي پريشانين جي ڪري شايع ڪرائي نہ سگهيو؟
3. ڇا چوٿون جلد ڪنهن سازش تحت گم ڪيو ويو؟
4. آخر چوٿون جلد ڪيڏانهن ويو؟

مفروضو (Hypothesis):

ڊاڪٽر گربخشاڻي وڏي پايي جو عالم هو. سندس وڏو ڪارنامو ’شاهہ جو رسالو‘ آهي، جنهن لاءِ هن تمام گهڻي محنت ڪئي هئي، خرچ ڪيا هئا، اشاعت کان پوءِ هُن کي ٺُهمتون بہ سَٺيون. سندس تيار ڪيل شاهہ جي رسالي جي چوٿين جلد جو گم ٿيڻ، ڪنهن سانحي کان گهٽ نہ آهي. الميو اهو بہ رهيو تہ گم ٿيل رسالي جي سنجيدگيءَ سان ڳولا بہ نہ ڪئي وئي. گمان آهي تہ اهو مسودو اڃ بہ ڪنهن هنڌ محفوظ

هٿن ۾ سانڍيل آهي، اگر هينئر به ڪوشش ڪجي ته رسالي جي مسودي کي ڳولي سگهجي ٿو. سندس چوٿين جلد جي اشاعت سان شاهه جي رسالي جو مڪمل ۽ هڪ بهترين ايپياس حاصل ٿي سگهي ٿو ۽ رسالي جي مالڪيءَ جي حوالي سان به اپريل افواهه هميشه ختم ٿي ويندا.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مختصر سوانح ۽ سندس چند اهم ادبي ڪارناما:

”ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ (1947_1884ع) جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. 1905ع ۾ ڊي جي ڪاليج مان بي. اي، 1907ع ۾ ولسن ڪاليج بمبئي مان ايم. اي پاس ڪيائين. 1928ع ۾ انگلينڊ مان پي.ايڇ.ڊي جي ڊگري وٺي آيو. ڊي جي ڪاليج ۾ فارسي ۽ انگريزيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ان ئي ڪاليج ۾ 1927ع ۾ وائيس پرنسپال، 1940ع ۾ ڪاليج جي آرٽس فئڪلٽي جو ڊين ۽ 1943ع کان1944 ع تائين ڪاليج جي پرنسپال طور خدمتون سرانجام ڏنائين. هو محقق، مترجم، ناول نگار ۽ شاهه جو شارح هو.“ (2)

ڊاڪٽر بدر اجڻ لکيو آهي ته:

> ”ڊاڪٽر گربخشاڻي کي جيڪڏهن ”جديد سنڌي تنقيد“ جي پايي وجهندڙن مان هڪ چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو. هن لاڪيٽي لطيف جو سوانح، فن ۽ فڪر تي جيڪو تنقيدي ڪم ڪيو ان کي ڪڏهن به نظر انداز ڪري نٿو سگهجي. هيئن به چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو ته ”لطيفيات“ جي موضوع تي سنڌي ۾ علمي تنقيد جو پهريون ڪتاب ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو. اهو ڪتاب ”مقدمه لطيفي“ هو جيڪو دراصل شاهه جي رسالي جو مقدمو هو.“ (3)

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ شاهه جي رسالي کي نئين سر ترتيب ڏنو. ڊاڪٽر گربخشاڻي جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ سان دلي لڳاءُ هو هن شاهه جي شاعريءَ کي جديد نموني سهيڙڻ ۽ شرح لکڻ جو ڪم شروع ڪيو. پهرئين جلد ۾ ڪل پنج سُر: سر ڪلياڻ، سر يمن ڪلياڻ، سر ڪنيات، سر سريراڳ، سر سامونڊي شامل آهن ؛ ٻئي جلد ۾ ڇهه سُر: سر سهڻي، سر سسئي آبري، سر معذوري، سر ديسي، سر ڪوهياري، سر حسيني ۽ ٽئين جلد ۾ ست سر: سر ليلان چنيسر، سر مومل راڻو سر مارئي، سر ڪاموڏ، سر گهاتو، سر سورٺ، سر ڪيڏارو ڏنل آهن. سندس ترتيب ڏنل

ٽنهي جلدن ۾ ڪل 18 سُر مڪمل ٿين ٿا. باقي چوٿين جلد ۾ جهڙوڪر 12 سُر ضرور هوندا. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي جو عالماڻو مقدمو معنيٰ ۽ شرح سان ڇهن جلدن ۾ لکڻ سندس تاريخي ۽ تحقيقي ڪارنامو آهي، جن مان ٽي جلد پاڻ پنهنجن هٿن سان ڇپائي پڌرا ڪري سگهيو. گربخشاڻي، شاهه جي ڪلام جا ان وقت تائين ڇپيل ۽ ٻيا قلمي نسخا هٿ ڪري باقاعده پيٽ ڪئي ۽ ڪيترائي بيت پنهنجي رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا، جنهن جي ڪري مٿس وڏي تنقيد پڻ ٿي. بيتن جي شرح ۽ سمجهاڻين لاءِ باقاعده لسانيات جي سکيا ورتائين. ڪتاب جي تياري جي سلسلي ۾ قرآن، حديث ۽ تصوف بابت مختلف ڪتابن جو مطالعو ڪيائين. شاهه صاحب ڇاڪاڻ ته وچولي ۽ لاڙ جو لهجو ڪتب آندو هو. ان ڪري ان ڪي ئي قائم رکي، ان لحاظ کان سندس ٻوليءَ جو اڀياس ڪيائين. مقدمي ۾ موجود بابن ۾ شاهه جي حياتيءَ جو احوال، شاهه جو مذهب، ويدانت ۽ تصوف، شعر ۽ شاعري، مضمون ۽ عبارت، شاهه جي سنڌي ۽ ان جون نحوي بناوتون تمام تفصيل سان ڏنائين." (4)

سندس لکيل 'مقدمه لطيفي' به شاهه جي فن ۽ حياتيءَ تي هڪ شاهڪار آهي. هي مقدمو ڪتابي صورت ۾ پڻ 1936 ع ۾ ڇپيو هو. هُن هڪ ناول پڻ "نورجهان" (1915) جي نالي سان لکيو. سندس ٻيو ڪتاب 'لنواري جا لعل' (سوانح، تاريخ 1934) به شايع ٿيل آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪيترن ئي ڪتابن جا پيش لفظ پڻ لکيا، جن ۾ ليلارام ڦيرواڻي جو ڪتاب 'هڪڙي رات'، رام پنجواڻيءَ جي ناٽڪ 'مومل راڻو'، ڪشن چند بيوس جي شعري مجموعي 'شيرين شعر'، چيتن ماڙيوالا جي تاريخي مضمونن جي ڪتاب 'تاريخي مضمون' ۽ عبدالرزاق عبدالسلام جي ڪتاب 'گئٽي هڪ جرمن شاعر ۽ ڊراما نويس' قابل ذڪر آهن. هُن ڪجهه اخبارن ۾ مضمون به لکيا.

ڊاڪٽر گربخشاڻي انگريزي ادب جو استاد هو. صوفي ازم سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هو. هن انگريزي شاعريءَ ۾ صوفي ازم کي ڳولڻ لاءِ 1928 ع ۾ لنڊن مان پي ايچ ڊي ڪئي، جيڪا ٿيسز شايع ٿيل آهي ۽ ان جو عنوان آهي:

"Mysticism in the early Ninetieth Century Poetry of England"

سندس پي.ايڇ. ڊي ڪيترن ئي ورهين کانپوء1984ع ۾ هندستان مان شايع ٿي، جنهن کي2018ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد پاران ٻهريون دفعو سنڌ ۾ ڇپايو ويو. ان ڪتاب جي مهورتي تقريب ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي نياڻي گُل ڇڳاڻي

بہ سنڌ آئي هئي. سنڌي ٻوليءَ کي بي.اي جي ڪورس ۾ رکرائڻ جو سهرو بہ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڏانهن وڃي ٿو. هن 14 نومبر 1921ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ ڏانهن هڪ رپورٽ A Brief Survey of published Sindhi Literature موڪلي، جنهن جي آڌار تي بي.اي جي ڪورس ۾ بمبئيءَ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو مضمون شامل ڪيو ويو هو. پاڻ ميٽرڪ جي شاگردن لاءِ ڪيترائي ڪتاب فارسيءَ مان انگريزي ۾ ترجمو ڪيائين جن ۾ ڪي هي آهن:

1. Al_Badaye of Saadi Odes (Published in 1913)
2. Taiyyibat (1_75) (Union Steam Press, Karachi. 1918
3. The Shah Nama, Union Steam Press, Karachi, 1912.
4. Diwan i Hafiz, (Gay Arthur) 1913
5. Anwar_I_Suhaili
6. Masnavi Rumi
7. Yusuf and Zulaikha: A Poem by Jami
8. Rubayyat _i _Umar Khaiyam

پاڻ ڪيترين ئي ادبي تنظيمن جو ميمبر ۽ سربراهہ پڻ رهيو جن ۾ سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي اهم آهي، جنهن جو پاڻ بنياد وجهندڙ ۽ پهريون صدر بہ هو.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي گم ٿيل چوٿين جلد تي اٿاريل سوال:

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي چوٿين جلد جي ترتيب جي باري ۾ مختلف رايا آهن. ڪن جو خيال آهي، تہ هن چوٿون جلد تيار ئي نہ ڪيو هو پر جيڪي عالم، اديب ۽ شاگرد ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سان ويجهو هئا، تن جو چوڻ آهي تہ رسالي جو چوٿون جلد پڻ تيار ڪيو هئائين، جيڪو ڪن اٽڪلن سببن جي ڪري شايع ڪرائي نہ سگهيو. 11 فيبروريءَ 1947ع تي سندس ديهانت ٿيو ۽ چوٿون جلد هميشہ لاءِ گم ٿي ويو. هن ڏس ۾ اسان مٿي ذڪر ڪيل سوالن جي جاچ ڪنداسين:

1. **ڇا واقعي ڊاڪٽر گربخشاڻي چوٿون جلد تيار ڪيو بہ هو يا نہ؟**

هن سوال جا بہ ٽي مقصد ٿي سگهن ٿا. هڪڙو تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي، چوٿون جلد تيار ئي نہ ڪيو هو ۽ ٻيو حصو آهي تہ تيار ڪيو هو. پر پورو ڪري نہ سگهيو يا وري اشاعت لاءِ موڪلي نہ سگهيو؟ ان سلسلي ۾ سڀ کان پهرين دعوي ڊاڪٽر عمر بن

محمد دائود پوٽي ڪئي ۽ سندس حمايت ۾ ڊاڪٽر خليل شيخ ۽ لطف الله بدويءَ جي اها راءِ سامهون آئي، ته ’ سندس ٽنهي جلدن جي سهيڙ ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي جو اهم ڪردار هو، پر اڳتي هلي اختلافن جي ڪري ڊاڪٽر دائود پوٽي سندس مدد نه ڪئي، ان ڪري هو چوٿون جلد تيار ڪري نه سگهيو!‘ پر انهن جي رد ۾ پروفيسر لالسنگهه اجواڻيءَ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي حق ۾ مضمون لکيا ۽ سندن دعويٰ سان اختلاف ڪيو.

ڊاڪٽر عمر بن دائود پوٽو، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو پيارو شاگرد هو. ڪيس ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ فارسيءَ جي ليڪچرر رکرائڻ ۾ به ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو هٿ هو. شاهه جي رسالي جي سهيڙ ۾ خاص طور تي عربي ۽ قرآني آيتن جي سمجهاڻيءَ ۾ ڊاڪٽر عمر بن دائود پوٽي، گربخشاڻيءَ صاحب جي ڀرپور مدد ڪئي هئي، پر1953 ع ۾ شايع ٿيل هڪ مضمون ۾ ڊاڪٽر عمر بن دائود پوٽي هڪ نئين دعويٰ ڪئي ته 1923 ع ۾ آنجهاني پروفيسر گربخشاڻيءَ، شاهه جي رسالي جي تصحيح ۽ تشريح جو ڪم پاڻ تي کنيو ۽ هن بنده جي حمايت سان سال 1931 ع تائين رسالي جا ٽي جلد ڇپائي پڌرا ڪيائين. تنهن کان پوءِ منهنجي حمايت کان سواءِ استاد گربخشاڻي چوٿون جلد تيار ڪري نه سگهيو.“ (5)

سنڌ جي ٻن نالي وارن محققن ۽ نقادن ڊاڪٽر خليل شيخ ۽ لطف الله بدويءَ جي پنهنجن الڳ الڳ مضمونن ۾ دعويٰ کي دهرائيندي چيو ته ”جيئن ته ڊاڪٽر دائودپوٽي ۽ گربخشاڻي صاحب جا مختلف مسئلن جهڙوڪ سر ڪيڏاري جي وجود تي، رسالي ۾ گڏيل نالي ڏيڻ تي ۽ ٻين مسئلن تي اختلاف ٿي پيا، جنهن ڪري، سندس ساٿ کان سواءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي چوٿون جلد تيار ڪري نه سگهيو.“ جنهن جو وڌيڪ تفصيل رسالي ’ ڪينجهر‘جي خاص نمبر2005 ع ۾ آهي.

اهڙن دعوائن جي جواب ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي حامين جو چوڻ آهي ته ”ڊاڪٽر گربخشاڻي، دائودپوٽي صاحب کان مدد ضرور ورتي هئي، پر ان جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو رسالي جي سهيڙ ۾ ڪو دائودپوٽي صاحب جو انفرادي هٿ هو. سندن اهو به چوڻ آهي ته اگر دائودپوٽي صاحب جو ئي ڪم هو ته پوءِ هن پنهنجو الڳ رسالو ڇو نه آندو، جڏهن ته هن کي وڌيڪ عهدا ۽ موقعا ميسر هئا. جڏهن ته گربخشاڻي 1947ع ۾ گذاري ويو ۽ دائودپوٽو صاحب 1958 ع ۾.“ اهڙو وڌيڪ تفصيل پروفيسر لالسنگهه اجواڻي، تاراچند گربخشاڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيتليءَ جي مضمونن ۾ پڙهي

سگھجي ٿو جيڪي 2005ع جي ’ڪينجھر‘ رسالي جي خاص نمبر ”سنڌ جو بي مثل عالم ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي“ ۾ ڇپيل آهن. ان سلسلي ۾ اسان سڀ کان اول ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مقدمن ۾ آيل دائودپوٽي صاحب جي لاءِ آيل شڪرگذاري کي ڏسنداسين. پهرئين جلد ۾ لکي ٿو ته:

”آءٌ پنهنجي اڳوڻي شاگرد ۽ هاڻ همڪار پروفيسر مسٽر عمرالدين دائودپوٽي، ايم. اي جو تهه دل شڪر گذار آهيان، جنهن هن جلد جي نسخي تيار ڪرڻ، شرح لکڻ، ڇاپي جي درستين ڪرڻ وغيره ۾، مون سان دل و جان سان شراڪت ڪئي آهي. هي صاحب جيڪڏهن اهڙو اتساهه نه ڏيکاري ها ته شايد هي ڪم هن منزل تي اهڙو جلد نه رسي ها.“ [6] *ٻئي جلد ۾ لکيو اٿائين ته* ”مسٽر عمرالدين دائودپوٽي، ايم.اي جو هن جلد جي تياري ۾ ساڳي اڳ جهڙي مدد ڪئي آهي، جنهن لاءِ آءٌ سندس شڪرگذار آهيان.“ [7] *اهڙيءَ طرح، ٽئين جلد ۾ به سندس ٿورا مڃيندي لکيو اٿائين ته* ”پياري دوست عمرالدين محمد خان دائودپوٽي جو تهه دل شڪرگذار آهيان، جنهن نسخن کي پيٽڻ ۽ ڪن سرن جي شرح لکڻ ۾ منهنجي خاطر خواهه مدد ڪئي آهي.“ [8]

اڪثر عالمن جو خيال آهي ته ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب ڪڏهن به اهڙي دعويٰ نه ڪئي هوندي، صرف ڪجھه ماڻهن اهڙا اختلاف پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي، ٻنهي جا پاڻ ۾ مثالي تعلقات هئا. ان سلسلي ۾ غلام محمد گراميءَ جا هي لفظ سندن سٺي تعلق جي گواهي ڏين ٿا:

”استاد ۽ شاگرد جي گڏيل ڪاوشن جي ورڇ ۽ فرق ڪرڻ، تعداد ۽ تفصيل جاچڻ، منهنجيءَ نظر ۾، ڪا علمي خدمت ڪا نه چئبي. تنهنڪري، نهايت احترام سان انهن جي علمي خدمت کي ياد ڪرڻ گھرجي، خاص طور هينئر جڏهن ٻيئي عالم، استاد ۽ شاگرد، هن عالم فانيءَ مان انتقال ڪري عالم جاودانيءَ ڏانهن ويا آهن. ٻنهي کي محبت ۽ دعا سان ياد ڪرڻ جڳائي. جيئن سندن زندگيءَ ۾ ڪا تلخي ۽ ڪشيدگي ڪا نه پيدا ٿي هئي، تيئن هاڻي به ان جو ڪنهن خفيف کان خفيف صورت ۾ بيان ڪرڻ به ٻنهي نيڪ روحن لاءِ رنج جو باعث ٿيندو. بهرحال،” حوالت باخدا ڪرديم رفتيم“ چوڻ مناسب آهي.“ [9]

اهڙي غلط فهميءَ کي ختم ڪندي، سنڌ جي مشهور عالم ۽ ڀٽائي جي شارح غلام محمد شاهواڻيءَ، ڊاڪٽر دائودپوٽي جي حوالي سان لکيو آهي ته:

> ”ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب، جنهن ساڻس ڪلهوڪلهي ۾ ڏئي ڪم ڪيو هو، تنهن مون کي ٻڌايو ته ”مون، چوٿون جلد، گربخشاڻي جي آنجهاني ٿيڻ بعد، سندس پٽ کان گهريو هو پر هو نٽائي ويو. مون چوٿون جلد ڪونه ڏٺو هو ۽ نڪي ان جي تيار ڪرڻ ۾ ڪو منهنجو حصو هو. منهنجي خيال موجب سر ڪيڏارو شاهه جو ڪلام نه آهي. ڊاڪٽر اهو ٽئين جلد ۾ درج ڪيو، تنهن ڪري منهنجو هن سان اختلاف ٿيو هو ۽ آءُ پوءِ ساڻس شريڪ ڪار نه رهيس.“ (10)

ان بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته گربخشاڻي صاحب چوٿون جلد تيار ڪيو هو. ان سلسلي ۾ تاراچند منگهن مل گربخشاڻي، جيڪو ڊاڪٽر گربخشاڻي جو شاگرد ۽ ڀائٽيو هو، اهو لکي ٿو ته ”مان پنهنجي ڄاڻ مان چوان ٿو ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وٽ چوٿين ڀاڱي جو مواد تيار هو. يعني اکرن جو اصل نسل ۽ لغتي بدل سان. هن جي وفات کان پوءِ سڄو گهر، مال سامان ڊاڪٽر جي لئبريري سميت جنهن ۾ ڪيترا ناياب ڪتاب ۽ قيمتي دستخط به موجود هئا، ڊاڪٽر دائودپوٽي جي حوالي ڪيا ويا. گربخشاڻيءَ جي سرڳواس ٿيڻ کان ڪيترا سال پوءِ سندس شاگرد مير غلام علي بخش ٽالپر اها لائبريري معمولي قيمت تي خريد ڪئي، پر چيائين ته مون لائبريري انهن ناياب ڪتابن ۽ قيمتي نسخن جي ڪري خريد ڪئي، پر انهن مان مون کي هڪ به ڪو نه مليو.“ (11)

2018ع ۾ سنڌي لئگئيج اٿارٽي پاران منعقد ڪيل ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي پي.ايڇ. ڊي ٿيسز جي مهورتي پروگرام ۾ تقرير ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻي جي نياڻيءَ گل ڇڄاڻيءَ به چوٿين جلد جي هجڻ جي تصديق ڪئي ۽ پنهنجا ڪي خدشا به ظاهر ڪيا هئا.

2. ڇا گربخشاڻي صاحب چوٿون جلد مالي ۽ ذاتي مسئلن جي ڪري شايع ڪرائي نه سگهيو؟

اهو ثابت ٿيڻ کان پوءِ ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ چوٿون جلد بلڪل تيار ڪيو هو، پر ڪن مشڪلاتن ۽ سندس اوچتو ديهانت سبب شايع نه ٿي سگهيو. ان ڏس ۾ اسان کي وڏو ثبوت سندس هٿ سان لکيل هڪ خط آهي، جيڪو هن پنهنجي شاگرد

۾ ناมياري اديب جهامنداس ياتيا کي 17 جولاءِ 1935ع تي لکيو هو. ان خط ۾ جهامنداس ياتيا کي وڏيڪ محنت ۾ مطالعي جي صلاح ڏيندي کيس لکي ٿو ته ”رسالي جو چوٿون جلد اڃا شايع نه ٿيو آهي، اهو پريس ۾ ويٺو آهي. جيئن ڪتاب ڇپجي ايندو ته توهان کي ڪاپي ڏياري موڪيندس.“ (خط جي ڪاپي جهامنداس جي ڪٽنب وٽ اڄ به موجود آهي ۽ فيس بوڪ تي به رکيل آهي)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي يقين هو ته سندس مرتب ٿيل رسالو تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪندو. رسالي تمام گهڻي مقبوليت ته حاصل ڪئي، پر ان کي خريد ڪرڻ وارو ڪو نه ٿي مليو. پڙهيل لکيل ماڻهو به ڪائنس اعزازي ڪاپي جي گهر ڪري رهيا هئا. ان سلسلي ۾ پير علي محمد راشديءَ لکيو آهي ته :

> ”هونئن پتائي گهوٽ جي شهرت عام هئي. شاهه جي رسالي جي منظر عام تي اچڻ کان پوءِ ڪلام ڳايو ضرور ويندو هو. پر ڪلام جي ڳوڙهائي ۾ شرح جي پروڙ ڪن ٿورن ماڻهن کي هئي. فارسي اڃا تائين علمي زبان سمجهي ويندي هئي. چٺي چپاٺي فارسيءَ ۾ لکي ويندي هئي. شاهه صاحب جي ڪلام جي مقبوليت ۾ سندس اعليٰ شخصيت جي ناقدريءَ جو هيءُ حال هو جو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو رسالو شايع ٿيو ته ان کي خريد ڪرڻ وارو ڪو نه ٿي مليو. ڊاڪٽر صاحب ڪتابن جي تياري ۾ ڇپائيءَ تي پنهنجي هزارن گهڻو خرچ ڪري چڪو هو. نفعو ته ٺهيو پر اهو خرچ به ڳچيءَ ۾ پئجي ويو هئس. مجبور ٿي هن صاحب پنهنجن ڪتابن جا نسخا، ذاتي دوستن ۾ اڳوڻن شاگردن ڏانهن، جيڪي هينئر سرڪاري عهدن تي چڙهيل هئا، موڪليا ته هو زور زبردستيءَ ڪري سنڌ جي زميندارن مٿان مڙهين ۾ ڪائنن قيمت وصول ڪن. قيمت به ايڏي وڏي ڪا نه هئي، پر خوشيءَ سان وٺڻ وارو ڪو نه ٿي مليو. مختيارڪارن ۾ ڊپٽي ڪليڪٽرن جي زور بار پوڻ ڪري، ڪيترن وڏيرن ڪتاب خريد ڪيا، پر گهر پهچڻ کان پوءِ ڪنڊ پاسي اڇلائي پئي ڇڏيا.“ (12)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو آخري ڪتاب ”مقدمہ لطيفي“ 1936ع ۾ شايع ٿيو هو. ان کانپوءِ هن ڪو به ڪتاب شايع نه ڪرايو. ان جا ڪيترائي سبب هئا، هڪ ته رسالي جي ٽن جلدن جي اشاعت مان کيس مالي طور تي تمام گهڻو نقصان ٿي چڪو هو ۽ ٻيو

تہ رسالن جي اشاعت ٿيندي ئي هُن تي تنقيد جو هڪ طوفان لهي پيو. ڊارين سان گڏ سندس پنهنجا بہ. ذاتي تنقيد ۽ مذهبي بغض تي لهي آيا. جنهن کيس تمام گهڻو مايوس ڪري وڌو. ڄيٺمل پرسرام مٿس سخت تنقيد ڪئي. هن دعويٰ ڪئي تہ گربخشاڻيءَ رسالي جو خون ڪري ڇڏيو آهي! ٻيرومل مهرچند آڏواڻي، جيڪو سندس عزيز بہ هو پر سندس تنقيد ٻين جي پيٽ ۾ مناسب /وچٿري هئي. جنهن ۾ خوبيون توڙي خاميون گڏيل بيان ٿيل هيون. هن پنهنجي اهڙن تنقيدي مضمونن جو ڪتاب بہ شايع ڪرايو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رسالي تي ٿيل تنقيد کي اگر گڏ ڪجي تہ بہ تي ڪتاب جڙي پوندا. پر حيرت جي ڳالهہ اها آهي تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي خلاف ٿيل تنقيد جو ڪڏهن بہ لکت ۾ جواب نہ ڏنو. ان کان علاوه هو ڊي. جي سنڌ ڪاليج جي ڊين ۽ پوءِ پرنسپال ٿيڻ جي ڪري ڪاليج جي انتظامي مصروفيتن ۾ اچي ويو. هو ڊي. جي سنڌ ڪاليج جو واحد پروفيسر هو جنهن کي رٽائرمينٽ کان پوءِ بہ بہ دفعا ملازمت ۾ واڌ ملي. ڪيترن ئي سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن جو ميمبر بہ هو. گهڻي ڪم ۽ مصروفيت جي ڪري سندس طبيعت بہ خراب رهڻ لڳي هئي. خاص طور تي کيس چمڙيءَ جي بيماري ٿي پئي هئي. جنهن ڪري کيس پوري جسم تي هر وقت خارش رهندي هئي. انهن سببن ڪري هو چوٿون جلد ساڳئي جوش سان پريس ۾ موڪلي نہ سگهيو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي جو شاگرد مير سعيد حسن، جيڪو بدين ضلعي جي لنواري شريف جو هو. تنهن پنهنجي يادگيرين ۾ لکيو آهي تہ:

> ” شاهہ جي رسالي جو چوٿون مسودو مون وٽس ڏٺو هو. مگر پڙهيو ڪو نہ هوم. اڍائي تي انچ ٿلهو فل اسڪئپ سائيز جو فائيل هو. فقط هڪ طرف ورق لکيل هئا ۽ سٽن جي وچ ۾ حاشين تي ڳاڙهي مس سان ترميمون ۽ واڌار ٿيل ڪيل هئا. ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن مغرب ۾ پيدا ٿئي ها تہ سندس پيڙهيون دولتمند ٿي وڃن ها. مگر قدرت هن کي اهڙن وٽ پيدا ڪيو جيڪي سندس قدر سڃاڻي نہ سگهيا. ’شاهہ جو رسالو‘ ڇپائڻ سبب مالي پريشانين کي منهن ڏيڻو پيس. آءٌ سمجهان ٿو تہ انهيءَ تلخ تجربي سبب ئي چوٿين جلد ڇپائڻ لاءِ هو ڪو بہ قطعي فيصلو ڪري نہ سگهيو ۽ ڪم ملتوي پئي ڪيائين.“ (13)

3. ڇا چوٿون جلد ڪنهن سازش تحت گم ڪيو ويو؟

مٿي ذڪر ڪيل سمورن حوالن ۽ شاهدين مان چٽو ٿي چڪو آهي تہ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ چوٿون جلد تيار ڪيو هو پر مالي مسئلن توڙي مهيتا نہ ملڻ سبب شايع

ڪرائي نہ سگھيو. پر پوءِ اهو مسودو ويو ڪيڏانهن؟ ڇا ڪنهن سازش تحت چوٿين جلد کي ضايع يا گم ڪيو ويو؟ ان سلسلي ۾ حوالن مان متضاد خبرون ملن ٿيون. انهن مان پھرين خبر موجب:

”وفات کان اڳ ڊاڪٽر صاحب ڪنهن شاگرد کي اهو فائيل پروف ريڊنگ يا ڪنهن ٻئي مقصد لاءِ ڏنو هيو جنهن کان اهو گم ٿي ويو يا هن واپس نہ ڪيو. ڪجھہ حوالن مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر صاحب جي وفات کان پوءِ ڪو سنڌس ويجهو دوست مسودو کڻي ويو. جنهن کان پوءِ ان اهو مسودو ڪڏهن بہ ظاهر ڪو نہ ڪيو. ٽين خبر موجب اهو مواد ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب وٽ امانت رکيل هو جنهن ان کي ڪنهن سرڪاري اداري ۾ رکرايو هيو. ان سلسلي ۾ اُن جي سُڃ ناماري اسڪالر علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ جي خط مان ملي ٿي. هن 16 فيبروري 1951ع ۾ لنڊن مان ڊاڪٽر نبي بخش قاضيءَ لکيو هو تہ ”ڇا حيدرآباد جا رستا ساڳيا آهن. خاص طرح ونتري بندر. مهرباني ڪري جتوئيءَ کي چئو تہ ڊاڪٽر دائودپوٽي تي زور ڀري تہ اهو ويچاري ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو شاهہ وارو چوٿون ۽ آخري ڀاڱو شايع ڪري، خدا ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ تي رحم ڪري، اسان منجهان ايتري بہ ڪا نہ ٻري.“ (14)

اهڙيءَ طرح ٻيا بہ مفروضا وقت بہ وقت پيش ڪيا ويا آهن.

4. نيٺ اهو چوٿون جلد ڪيڏانهن ويو؟

مٿي بحث هيٺ آندل مفروضن ۽ تحقيقي سوالن جي جوابن جي آڌار تي هي انومان جُڙن ٿا:

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ديهانت11 فيبروري1947 ع تي ٿيو. سنڌس چالاڻي کان پوءِ سنڌس گھر ۾ چار ڀاتي اهم آهن. هڪ سنڌس گھرواري ٺاڪري ٻائي، ٻيو سنڌس پٽ موهن هوتچند، ٽيون سنڌس بہ نياڻيون رُڪي ۽ گِلري گربخشاڻي.

رُڪي گربخشاڻي انتهائي پڙهيل ڳڙهيل خاتون هئي، سنڌس شادي رامچند ٽيڪچند شِوداساڻي سان ٿيل هئي. رامچند شِوداساڻيءَ جو تعلق حيدرآباد سان هو. هن بمبئي يونيورسٽيءَ مان گريجوئيشن ۽ لنڊن يونيورسٽي جي اسڪول آف اڪنامڪس مان تعليم حاصل ڪئي. 25 آڪٽوبر 1923ع تي آءِ.سي.ايس آفيسر طور هندستان واپس

آيو ۽ هندستان جي مختلف شهرن ۾ خدمتون سرانجام ڏنائين. جڏهن ته گلِري گربخشاڻيءَ جي شادي ڪرپالاڻي ڪٽنب ۾ ٿيل هئي. ممڪن آهي ته ڪتاب جي مسودي جي ڪاپي سندس نياڻي رکي شوداساڻيءَ وٽ رهجي وئي هجي يا ان جي پونئيرن وٽان گم ٿي وئي هجي.

ٻيو امڪان اهو به آهي ته جيئن ته ڊاڪٽر گربخشاڻي، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جو صدر رهي چڪو هو ان ڪري سندس ديهانت کانپوءِ ٽئين ڏينهن يعني 13فيبروري1947 ع تي سوسائٽيءَ جي صدر اين. ايم. بليموريا جي صدارت ۾ هڪ گڏجاڻي ڪوٺي وئي، جنهن ۾ فيصلو ڪيو ويو ته سوسائٽي تمام جلد ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڪٽنب سان ملندي ۽ سندس سوانح ۽ علمي ڪم جو تفصيل وٺندي ۽ سوسائٽيءَ پاران هڪ خاص شمارو جاري ڪيو ويندو. سوسائٽيءَ جا ميمبر سندس ڪٽنب سان مليا، جنهن ۾ سندس گهر واري ٺاڪري ٻائي به شامل هئي. ٿي سگهي ٿو ته رسالي جو چوٿون جلد سوسائٽي جي صدر اين. ايم. بليموريا حوالي ڪيو ويو هجي، شايد ان جي اشاعت جو بار هُن کنيو هجي. بهرحال، سوسائٽي، مڪمل طور تي ڊاڪٽر گربخشاڻي نمبر جاري ڪري نه سگهي. ڪجهه ڏينهن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گهرواري ٺاڪري ٻائي گذاري وئي ۽ 1948 ع ۾ اين. ايم بليموريا به گذاري ويو.

ٽيون امڪان اهو آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو پٽ موهن، جنهن جي شادي پيرومل مهرچند جي نياڻي ستي ٻائيءَ سان ٿيل هئي، ان مسودي جي ڪاپي، پيرومل صاحب جي حوالي ڪري ڇڏي هجي ۽ 1947 ع جي ورهاڱي سبب، جيڪا لڏ پلاڻ ٿي، ان ۾ ٿيل انتشار سبب شايد اهو مسودو نه کنيو ويو هجي ۽ هميشه لاءِ گم ٿي ويو هجي. مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي ته ڊاڪٽر دوائود پوٽي کانئس چوٿين جلد جي گهُر ڪئي هئي، جنهن لاءِ هن انڪار ڪري ڇڏيو هو.

چوٿين امڪان جي حوالي سان مير سعيد حسن جو حوالو اهم آهي. جنهن لکيو آهي ته "سندس گذاري وڃڻ کان ستت پوءِ مرحوم غلام علي خان ٽالپر مون کي چيو ته استاد گربخشاڻي ته گذاري ويو مگر رسالي جو چوٿون جلد ڇپائي ڪو نه سگهيو ۽ سندس اهو شاهڪار اڻپورو رهجي ويو. منهنجو خيال آهي ته سندس پوين وٽان اهو خريد ڪري سندس نالي ڇپايان ۽ سچ جيترو به خرچ اچي، اوتري قيمت رکان جو مون کي ذاتي فائدي جو خيال ڪونهي. سنڌ جي سيني تعليم سان تعلق رکندڙن ادارن کي آرڊر ڪندس ته هر هڪ پنج ڏهه ڪاپيون خريد ڪري، پر باقي جيڪي بچندا، اهي

خاص ماڻهن ۾ هٿ ورهائي ڇڏيندس. مون کي ثواب ملندو ۽ ڊاڪٽر صاحب جو روح بہ راضي ٿيندو. مون چيس تہ توهان جو خيال نيڪ آهي. وڏيڪ چيائين تہ منهنجو هيو ارادو آهي تہ سندس ڪتب خانو خريد ڪريان جيئن ڪتاب بہ سلامت رهن ۽ سندس پوين جو انهيءَ ۾ فائدو هوندو. پوءِ مير صاحب ڪن وچ وارن ماڻهن جي معرفت ڊاڪٽر صاحب جي پوين سان ڳالهايو ۽ انهن جيڪا رقم چئي، اها مير صاحب هنن کي بروقت موڪلي ڏني. جڏهن ڪتاب مير صاحب وٽ پهتا تڏهن وزارت سبب جيتوڻيڪ مير صاحب تمام گهڻو مصروف هو تہ بہ پاڻ ويهي ڪتاب اٿلائين. مگر رسالي جو مسودي وارو فائيل ۽ هيو ڪو بہ ناياب ڪتاب انهن ۾ ڪو نہ هو. مرحوم مير صاحب کي سخت صدمو پهتو. جو سندس نيڪ پروگرام برباد ٿي ويو. يقين سان چئي نہ ٿو سگهجي تہ اهو مسودي وارو فائيل منتقلي وقت رستي ۾ ئي غائب ٿي ويو يا رڳو ڪتابن سان گڏ موڪليو ئي نہ ويو هو.“ (15)

پنجين امڪان موجب، جيئن تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڊي. جي ڪاليج جو 1943ع کان 1947ع وفات تائين پرنسپال رهيو. ممڪن آهي تہ چوٿين جلد جو مواد ڪاليج جي آفيس يا لائبريريءَ ۾ رهجي ويو هجي ۽ هن وقت بہ ڪاليج جي لائبريريءَ جي ڍير ٿيل فائيلن ۽ ڪتابن ۾ موجود هجي. ياد رهي تہ ڪاليج جي هڪ عاليشان لائبريري هئي، جنهن ۾ اڄ بہ ڪيئي ناياب ڪتاب پيل آهن، پر هاڻي انتظامي بي ڌيانيءَ سبب اهي مٽيءَ ۾ خراب پيا ٿين، صرف شاگردن جي ضرورت وارن ڪتابن جي صفائي ٿيندي آهي، باقي ڪتابن جي نہ صفائي ٿيندي آهي ۽ نہ وري انهن جي ڪا فهرست ٺهيل آهي. پراڻن ڪتابن کي هڪ ڪنڊ ۾ اڇلي ڍير ڪري ناهيو ويو آهي.

ڇهون امڪان غير مستند حوالن تي مبني آهي، پر اهم آهي. ان موجب، رسالي جو مسودو، ڊاڪٽر صاحب ڪنهن شاگرد کي پروف ريڊنگ يا ڪنهن ٻئي مقصد لاءِ ڏنو هيو. جنهن کان اهو گم ٿي ويو يا هن واپس نہ ڪيو. اگر هن امڪان کي وڌيڪ ڏسجي تہ اهو مسودو اڃا بہ ڪنهن ٻئي کي هٿ لڳو هجي، جنهن ان کي ڪپائي يا شايد لڪائي رکيو هجي. هن امڪان تي غور ڪرڻ سان اميد پيدا ٿئي ٿي تہ رسالو ملي سگهي ٿو. ڪنهن وقت ۾ افواهہ هليا هئا تہ اهو مسودو عثمان علي انصاريءَ وٽ هو. هتي اهو بہ ٻڌائڻ اهم آهي تہ ڪجهہ سال اڳ ناميارو عالم، ڪريم بخش خالد جي وفات کانپوءِ سندس ڪتاب ريگل چوڪ ڪراچيءَ تي وڪري لاءِ آيا. ان زماني ۾ هڪ دوست ٻڌايو هو تہ ڪجهہ ماڻهن جو خيال آهي تہ گربخشاڻي صاحب جو چوٿون

جلد، ڪريم بخش خالد وٽ موجود هو. بهرحال، اها ڪا مستند ڳالهہ ڇئي نہ ٿي سگهجي. اهڙي طرح ويهہ پنجويهہ سال اڳ افواهہ هُليا تہ هندستان ۾ گربخشاڻيءَ جو تيار ڪيل رسالو تمام جلد شايع ٿي رهيو آهي، پر پوءِ اهڙي تصديق ڪا نہ ٿي هئي. 12 سيپٽمبر 2021ع تي ليڪڪ ڊاڪٽر محمد علي محمديءَ پنهنجي فيس بوڪ جي وال تي لکيو تہ "ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ترتيب ڏنل شاهہ جي رسالي جا رهيل 13 تيرهن سر ،جيڪي علامہ دائودپوٽي سهيڙيا هئا. ان باري ۾ اڌ صديءَ کان ٻڌندا پيا اچون.هاڻي سائين امداد حسينيءَ انڪشاف ڪيو آهي تہ علامہ قاسمي صاحب اهي آرڪائيوز ۾ محفوظ ڪرايا هئا. امداد حسيني ان جو ذريعو قاسمي صاحب جو فرزند پروفيسر نظير احمد قاسمي ٻڌايو آهي. ياد رهي تہ علامہ دائودپوٽي اهي سنڌي ادبي بورڊ کي ڇپڻ لاءِ ڏنا هئا....." هن وڌيڪ لکيو آهي تہ سائين علي مير شاهہ، جيڪو اڃا زنده آهي، سندس عمر لڳ ڀڳ نوي سال آهي، هو شاهہ صاحب تي اٿارٽي آهي. هن جي گوياڻي متاثر آهي.ان پاڻ ٻڌايو تہ 1957ع ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي وٽ فائيل هئا، ان ادبي بورڊ کي سهيڙي ۽ ايڊٽ ڪري ڏنا .جلد ئي سندس 1958ع ۾ سندس انتقال ٿي ويو.ان بعد سندس گهر واري خديجہ خانم جيڪا 'اديون' رسالو ڪڍندي هئي. ان ڪافي ڪوشش ڪئي، پر ان وقت ٽال مٽول ڪندا رهيا. آرڪائيوز ۾ سائين قاسمي صاحب مطابق اتي جمع هيو. هاڻي امداد حسينيءَ وٽان سندس رکيل پوسٽ مان ڦاٽ ڦاٽو آهي.مون سان مرحوم عمر الدين بيدار جيڪو مرحوم دائود پوٽي کي ويجهو هو ان بہ انهيءَ ڳالهہ جي تصديق ڪئي هئي." (16)

حاصل مطلب:

سموري بحث کي سهيڙڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ رسالي جو چوٿون جلد تيار ڪيو هو اسان جيڪو ڇهون امڪان جوڙيو آهي، ان مان ڪافي مدد ملي سگهي ٿي ۽ اهو ثابت ٿئي ٿو تہ گربخشاڻيءَ جي رسالي جو چوٿون جلد سنڌ ۾ ڪنهن وٽ صحيح سلامت موجود آهي، جنهن کي ڪنهن مصلحت تحت گم ڪيو ويو آهي، پر ان مسودي جي صحيح نموني ڳولا ٿي نہ سگهي آهي. اگر ان زماني ۾ گربخشاڻي صاحب جا شاگرد، دوست، عالم، اديب ڪوشش ڪن ها يا سرڪار کو انعام وغيره رکي ها تہ، شايد مسودو آسانيءَ سان منظر عام تي اچي وڃي ها. هاڻي بہ سنجيده ڪوشش جي ضرورت آهي، چو تہ تحقيق مان خبر پوي ٿي تہ مسودو گم ٿيل آهي ۽ گم ٿيل شيءِ ڪڏهن بہ ملي سگهي ٿي. اگر سندس چوٿون جلد ملي وڃي تہ

اتهاس ۾ هڪ وڏو ڪارنامو ثابت ٿيندو. رسالو مڪمل ٿي پوندو. جنهن سان ادب جي دنيا ۾ اضافو ۽ خود گربخشاڻيءَ کي پيتا پڻ ملندي.

چند اهم تجويزون ۽ صلاحون: جيتوڻيڪ وقت سان گڏ، رسالي جي چوٿين جلد جي ملڻ جي اميد گهٽجي نه رهي آهي، پر سنجيده ڪوشش ڪري ڳولڻ جي ضرورت آهي. ان سلسلي ۾ هيٺيان قدم کڻي سگهجن ٿا:

1. سنڌ جو ثقافت کاتو اخبارن ۽ سوشل ميڊيا جي معرفت هڪ وڏي انعام جو اعلان ڪري، جنهن ۾اهو مسودو ڏيندڙ کي انعام، ايوارڊ ۽ رسالي ۾ نالو شامل ڪرڻ جو يقين ڏياريو وڃي.
2. ڳولا جي سلسلي ۾ هڪ دفعو ٻيهر گربخشاڻي صاحب جي پوين ۽ سندس خاص ويجهن دوستن ۽ انهن جي پونئيرن سان به رابطو ڪرڻ گهرجي.
3. ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جا، مختلف ماڻهن کي لکيل خط به جاچڻ گهرجن، جن مان به رسالي جي مسودي جي خبر پئجي سگهي ٿي.
4. ڊي. جي سنڌ ڪاليج جي لائبريريءَ کي چڱي طرح جاچي ڏسجي، متان اتي موجود فائيلن جي ڍير مان ڪجهه نڪري اچي، ڇو ته اتي تمام وڏو علمي مواد بيقدريءَ سان وڪريو پيو آهي.
5. سنڌ آرڪائيوز ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ موجود آڳاٽا فائيل وغيره ڏسڻ گهرجن ۽ ان سلسلي ۾ پراڻن ملازمن جي پڻ مدد وٺڻ گهرجي. اگر ڪو اڳوڻو آفيسر اهڙي قسم جا فائيل کڻي ويو آهي ته ان جي به خبر پئجي ويندي، مطلب ته هڪ قسم جي انڪوائري ڪرڻ گهرجي.
6. رسالي نه ملڻ جي صورت ۾، عالمن ۽ پڙهائيءَ جي شارحن جي هڪ ٽيم جوڙي، ساڳين معيارن ۽ اصولن تي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو رهيل ڪم پورو ڪرايو وڃي.

حوالا

1. ملاح، مختيار احمد: "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو"، نيو ڪانياواڙ بڪ اسٽور، ڪراچي،2006ع، ص: 339.
2. ساڳيو حوالو
3. اڄڻ، بدر، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب ۾ تنقيد نگاري"، سنڌي ريڊرس فورم، 1999ع، ص: 386.

4. ملاح، مختيار احمد: ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو“، نيو ڪاٺياواڙ بڪ اسٽور، ڪراچي،2006 ع، ص: 339.
5. نئين زندگي، نومبر1963 ع، ص: 6.
6. گربخشاڻي ، هوتچند مولچند: ”شاهه جو رسالو“، (جلد پهريون)، ڇاپو ٻيو ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي،2018 ع، ص پ.
7. گربخشاڻي، هوتچند مولچند: ”شاهه جو رسالو“، (جلد ٻيو)، ڇاپو ٻيو ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي،2018ع، ص ب.
8. گربخشاڻي، هوتچند مولچند: ”شاهه جو رسالو “، (جلد ٽيون)، ڇاپو ٻيو ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي،2018 ع، ص ب.
9. گرامي ،غلام محمد: ”ويا سي وينجهار“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو،1977 ع ،ص: 59 ،60.
10. شاهواڻي، غلام محمد شاهواڻي: ”شاهه جو رسالو “، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي،1993 ع، ص: 87.
11. گربخشاڻي، تاراچند: ”ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي“ (سنڌ جو بي مثل عالم ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي نمبر)، ايڊيٽر ناز سنائي، ڪينجهر، حيدرآباد،2005 ع، ص: 43 ،44.
12. راشدي ، پير علي محمد: ”اهي ڏينهن اهي شينهن “ (جلد ٻيو)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو،1980 ع، ص: 345.
13. سنڌي، مدد علي جو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ”شاهه جو رسالو “، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2018 ع تي لکيل مهاڳ، ص: 15،16.
14. سنڌ آرڪائيوز لائيبريريءَ ۾ رکيل تعليم کاتي جا فائيل
15. سعيد حسن، مير: ”يادگيريون“، (سنڌ جو بي مثل عالم ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي نمبر)، ايڊيٽر ناز سنائي، ڪينجهر، حيدرآباد، 2005 ع، ص: 88 .
16. محمدي ، ڊاڪٽر محمد علي: ”ڊاڪٽر گربخشاڻي جي شاهه جو رسالو جا گم ٿيل تيرهن سر“، فيس بوڪ وال تان، 12 سيپٽمبر 2021 ع.